

Kritika religije Ludwiga A. Feuerbacha — jasnoća koja previđa tajnu bitka

Nikola STANKOVIĆ*

Sažetak

U članku se istražuje korijen Feuerbachova shvaćanja religije i kritike religije, i to na tekstovima koji su odigrali najznačajniju ulogu u formiranju njegovih stavova i koji su mu kao piscu donijeli najviše uspjeha. Riječ je o tekstovima iz knjige Bit kršćanstva (Das Wesen des Christenthums), a istražuju se tri pojma: čovjek, religija i bog. Čovjekovo odnošenje prema Bogu je toliko raznoliko koliko ima i pojedinih ljudi. Odnos prema osobnom i transcendentnom Bogu je stvaran i osoban; nije to samo odnošenje prema apstraktnoj tvorevini razuma ili samo prema razumu kao svom vlastitom predmetu. Iako priznaje da su spoznaja i razum sebi za-pravo nepoznati, Feuerbach njima manipulira kao s nečim sasvim poznatim.

Uvod

Ove godine, 2004., navršilo se dvjesto godina od rođenja Ludwiga Andreeasa Feuerbacha, jednog od najpoznatijih kritičara religije. To nikako ne znači da je njegova kritika bila i najtemeljitija, a pogotovo nije proizvela takvo otrežnjenje naroda da bi religija iščezla ili da bi je ljudi shvatili onako kako ju je on tumačio. Doduše, religija je uvijek u nekoj napetosti između napretka i nestanka te se svako njezino trenutno stanje može okrenuti u nekom nepredvidivom pravcu, upravo toliko nepredvidivom koliko su i ljudi takvi.

Religiozni i nereligiozni se čude jedni drugima i dok je to tako, ima šanse za opću ljudsku mudrost, ali kada se jedni ili drugi prestanu čuditi, jer misle da su već sve spoznali te se zatvore u svoja petrificirana uvjerenja, tada oni postaju agresivni. Svaki čovjek je opasan koji misli da je do kraja shvatio sveukupnu zbilju: svijet, čovjeka i Boga.

Tu je, vjerojatno, uzrok onog teškog komunističkog obaranja na religiju i religiozne ljude sve do istrjebljenja. Oni su mislili da su im Feuerbach i Marx potpuno razotkrili tajnu religije i da se tu više nema što shvaćati, nego se samo boriti protiv nje. Pritom su neki držali da su u borbi protiv religije dozvoljena sva sredstva. Na-

* Prof. dr. sc. Nikola Stanković, Filozofski fakultet Družbe Isusove, Zagreb.

ravno, ni svi komunisti to nisu uvijek shvaćali jednakim radikalitetom. Pojavljivali su se i oni koji su komunizmu htjeli dati neko ljudsko lice — jer je u njemu bilo previše ljudskoga.

Više od originalnosti Feuerbachove filozofije¹ poznatost mu je u najvećoj mjeri priskrbio Karl Marx, a onda i marksizam. Marx je dobrim dijelom usvojio njegovu kritiku i mislio je da svi moraju proći kroz »vatreni potok«, što zapravo doslovno i znači riječ Feuerbach, kako bi kročili putem ispravnog shvaćanja religije te onda i napredovali do oslobođenja od nje. Marx ima i svoje prigovore Feuerbachu, a najpoznatije su one u Tezama o Feuerbachu.²

Kako, prema Aristotelu, nešto možemo znati tek onda kada mu znamo uzroke, tako valja razotkriti uzroke nastajanja religije i njezina trajanja da bismo se s njome eventualno lakše obračunali: ne samo na misaonom nego i na psihičkom planu, te se tako oslobodili njezina utjecaja na pojedince i društvo. To se dakle, prema Marxu, može provesti jedino ako najprije prođemo kroz spomenuti vatreni potok kojeg je filozof Feuerbach svojom mišlju i kritikom religije izgradio. Kad se čovjek opeče ili barem ugrije na toj vatri, doći će do otrježnjenja od religije kao opijuma za narod.³ Na taj bi način čovjek počeo misliti »realno«⁴, na što je i pozivala Feuerbachova »nova filozofija«.

Ludwig Andreas Feuerbach se rodio u Landshutu u Bavarskoj 28. srpnja 1804. Te iste godine umro je veliki njemački filozof Immanuel Kant, koji je kritizirao dokaze za Božje postojanje govoreći da je nemoguće na teoretski način izvesti ijedan valjan dokaz za Božje postojanje. Kant pak nije osporavao Božje postojanje, kao što nije osporavao ni bezuvjetnu činjenicu morala. No, ideju boga ljudski um

1 Naime, već je puno toga rekao i D. Hume. »Will man am Ende das Ganze des Denkens Feuerbachs in einer kurzen Formel zusammenfassen, so wird man sagen können: Er will Religion und Philosophische Theologie durch einen bewußten Atheismus ersetzen. Nun bildet der Atheismus seit den Griechen ein begleitendes Moment alles philosophischen Denkens. Dringlich aber wird das Problem des Atheismus, nach Ansätzen bei Hume einigen der französischen Aufklärer, erst eigentlich bei Feuerbach. Denn erst bei ihm hat er jene Schärfe erhalten, die für das Unternehmen einer Philosophischen Theologie von der Wurzel her bedrohlich ist. Erst mit ihm kommt es zu einem entschlossenen, sich rückhaltlos zu sich selber bekennenden Atheismus.« W. Weischedel, *Der Gott der Philosophen I*, München 1979., str. 403–404.

2 Marx prigovara Feuerbachu kao i svemu dotadašnjem materijalizmu da osjetilnost uzima u obliku objekta, a ne kao ljudsku osjetilnu djelatnost i praksu, to jest ljudsku djelatnost ne shvaća kao predmetnu djelatnost i stoga ne razumije značenje 'praktično-kritičke djelatnosti'. Usp. »Prvu tezu o Feuerbachu«.

3 Marx se razlikuje od Feuerbacha u shvaćanju nastajanja religije. Ona je za njega »društveni proizvod« te ne postoji neki apstraktni individuum koji analizira Feuerbach. Svaki individuum pripada nekom određenom društvu. Usp. Teze protiv Feuerbacha VII. Isto tako Marx ne svodi religioznu bit na ljudsku bit jer ljudska bit nije neka apstraktna bit koja bi pripadala pojedinačnom individuumu. Ljudska bit je u stvarnosti sveukupnost društvenih odnosa. Usp. Teze protiv Feuerbacha VI. Istina se za Marxa kao i zbiljnost i moć mišljenja dokazuje u praksi, a ne u apstraktnim analizama.

4 Feuerbachov rad je za Marxa zapravo početak onoga što se treba dogoditi. Ne treba se zaustaviti na tome da se uoči podvajanje svijeta u jednu religioznu zamišljenu stvarnost ili svijet i u jedan zbiljski svijet. Tu proturječnost svijeta sa samim sobom (koja omogućuje religiozno otuđenje) valja najprije razumjeti, a onda praktičnim revolucioniranjem dokinuti.

nužno pravi; ona završava i kruni svu našu spoznaju, a ima dvije glavne funkcije: regulativnu i heurističku. Ta ideja je kao neko imaginarno stjecište ili fokus koji istodobno pokazuje i granice našega znanja. Ovdje je važno zamijetiti da je naš um sposoban za takvu ideju i da on ima potrebu za njom. Pod tim vidikom će Feuerbach svojom mišlju o Bogu biti bliži Kantu nego Hegelu — kod kojeg je učio filozofiju, a onda se od njega posve odvojio.

Feuerbach je kao mladić, okrenuvši se od teologije filozofiji, postao Hegelovim učenikom. Od svoje rane mladosti zanimao se za Bibliju, čak je učio i hebrejski kako bi je bolje razumio, te je tamo tražio rješenje mnogih pitanja koja su mu navirala.

Potjecao je iz obitelji u kojoj je vladala strogost. Možda je u njoj bilo premalo ljubavi — majka mu je na neko vrijeme čak bila napustila oca. Taj je pak sina strogo kontrolirao i bio mu je takvim skrbnikom da to mladi Andreas nije mogao podnositi. Možda će i tu biti korijen onom kasnijem naglom i žestokom otklanjanju od religije i marnom traženju razloga da se ona razotkrije kao velika iluzija.

Zanimljivo je da ga je na studiju protestantski profesor teologije oduševio za Hegela, pa je napustio teologiju u Heidelbergu i prešao na sveučilište u Berlinu — kako bi slušao velikog filozofa, a ne, kako je bilo s ocem dogovoreno, da studira teologiju kod Friedricha Schleiermachersa.

Vrativši se u Bavarsku, 1828. u Erlangenu brani tezu »De infinitate, unitate atque communitate rationis« (O beskonačnosti, jedinstvu i zajedništvu razuma). Tom disertacijom zapravo započinje njegovo odvajanje od Hegela te istodobno i pripremanje na ono što će kasnije uslijediti, to jest pridavanje ljudskom razumu najviše funkcije, koju su religiozni ljudi pripisivali Bogu.

Pokušat ćemo se približiti Feuerbachovu mišljenju o religiji tako da ćemo najprije vidjeti kako on razumijeva čovjeka, a zatim ćemo vidjeti kako shvaća religiju i kako tumači njezino nastajanje. Na kraju ćemo se izričito pozabaviti njegovim poimanjem »boga«⁵ te se tako nadamo u bitnome zaokružiti Feuerbachovu misao o čovjeku. Bez religije i boga on, naime, ne zna protumačiti čovjeka kao rodnog ili generičkog bića.

1. Čovjekova bit

Da bismo dakle mogli ući u Feuerbachovu misao o religiji, put nas najprije vodi preko shvaćanja čovjeka kako bismo se na kraju opet vratili čovjeku i tako upotunili njegovo poimanje. Ovdje se, na neki način pokazuju Hegelova struktura mišljenja. Za razliku otuđenja ideje u prirodu, ovdje se čovjek otuđuje u religiji i shvaćanju Boga, da bi na kraju opet došao k sebi kao razrađen i projektiran, ali sada shvaćen realno, to jest oslonjen na prirodu, a ne više na beskraj koji je bio projektiran i hipostaziran, a na štetu čovjeka pojedinca i društva ili roda. Posredo-

5 Riječ »bog« pišemo malim slovom kad govorimo o onom što Feuerbach pod tim razumije.

vani čovjek kroz religiju i poimanje svemogućeg, sveznajućeg i apsolutno dobrog Boga može se kao biće roda vratiti na svoje jedino, trajno i solidno uporište: prirodu.

U svojoj kritici religije u Biti kršćanstva Feuerbach polazi od shvaćanja čovjeka i tako nastavlja onu Kantovu misao da se ona druga tri glavna filozofska pitanja (što mogu znati, što trebam činiti i čemu se mogu nadati), a i sva druga pitanja, ukoliko ih ima, sažimaju u pitanju: što je čovjek?

Da ne bismo Feuerbachu nanijeli nikakvu nepravdu citirajući samo tuđa mišljenja i iznoseći preuzeta stajališta iz sekundarne literature i napisala sklonih mu i nesklonih autora, istraživat ćemo njegov originalni tekst s kojim ćemo stupiti u diskusiju i na kraju našeg rada sumirati rezultate te izreći svoje mišljenje.

Njegova najglasovitija, a i najznačajnija knjiga o religiji ne nosi naslov »Bit religije« ili »Predavanja o biti religije«, nego *Bit kršćanstva*⁶, a kritika kršćanstva, ako se izvrši ispravno i temeljito, dobro će poslužiti i za kritike drugih religija koje je Feuerbach obrađivao napose u Predavanjima o religiji. Neke religije nije ni dotaknuo, ali ona kritika iz Biti kršćanstva pogađa sve ostale religije, naravno na način kako se na njih može primijeniti. Svakako, to mu je djelo donijelo priznanje kao nijedno prije ni kasnije. Ona prije su nakon ovoga dobila na cijeni i popularnosti, a kasnija, iako zrelija, nisu dostigla toliku pozornost.⁷

Razmišljanje o biti čovjeka Feuerbach započinje usporedbom čovjeka i životinje i konstatira da se religija bazira na bitnoj razlici čovjeka i životinje. Naime, životinje nemaju religiju.⁸ Zašto je one nemaju, a čovjek je ima? Bitna razlika čovjeka i životinje temelji se na bitnoj razlici njihove svijesti. Naime, i životinje imaju neku svijest, ali ne svijest u strogom smislu te riječi. One imaju sebeosjećaj, imaju i osjetilnu razlikovnu snagu, zamjećivanje i neko prosuđivanje izvanjskih stvari prema određenim sjetilnim oznakama.⁹ Životinje, međutim, nemaju svijest u strogom smislu (*Bewußtsein im strengen Sinne*).

U čemu se sastoji svijest u strogom smislu? Nju se može naći jedino tamo gdje je »jednom biću predmet njegov rod, njegova bit«¹⁰. Životinja je sebi predmet samo kao individuum, ali ne kao rod (*Gattung*) i stoga ona ima samo sebeosjećaj

6 Mi ćemo se služiti tekstem: Ludwig Feuerbach, *Sämtliche Werke* koji je drugo nepromijenjeno izdanje W. Bolina i F. Jodl, Frommann Verlag Günther Holzboog, Stuttgart–Bad Cannstatt 1959.–1964. Prvo je izdanje izlazilo od 1903. do 1911. *Das Wesen des Christenthums* je 6. svezak u spomenutom izdanju, a *Vorlesungen über das Wesen der Religion* 8. svezak.

7 Usp. »Vorwort des Herausgebers« (Predgovor izdavača) u *Das Wesen des Christenthums*, str. V.

8 »Die Religion beruht auf dem wesentlichen Unterschied des Menschen vom Thiere — die Thiere haben keine Religion.« *Das Wesen des Christenthums*, str. 1. Naime, on kaže da su nekritički zoografi slonovima pripisivali neku vrstu religioznosti, ali da to pripada samo pričama (*die Religion der Elephanten gehört in das Reich der Fabeln*).

9 »..., denn Bewußtsein im Sinne des Selbstgefühls, der sinnlichen Unterscheidungskraft, der Wahrnehmung und selbst Beurteilung des äußeren Dinge nach bestimmten sinnfälligen Merkmalen, solches Bewußtsein kann den Thieren nicht abgesprochen werden. *Das Wesen des Christenthums*, str. 1

10 »Bewußtsein im strengsten Sinne ist nur da, wo einem Wesen seine Gattung, seine Wesenheit Gegenstand ist.« Isto, str. 1.

kao jedinka, a nema svijest koja izvodi svoje ime iz znanja. Svijest ja zapravo osposobljenost za znanost.¹¹

Naime, znanost je svijest o rodovima. Zato u »životu komuniciramo s individuama, a u znanosti s rodovima.«¹² Upravo time što čovjek zna za svoj rod, prema Feuerbachu, osposobljen je učiniti predmetom i druge stvari ili bića prema njihovoj bitnoj naravi. Tako čovjek ima dvostruki život: nutarnji (odnos prema svome rodu) i vanjski. U životinje je isto vanjski i nutarnji život. Ona ne može vršiti funkciju roda bez nekog drugog individuuma izvan sebe.

Čovjek može obaviti funkciju roda bez nekog drugog. On može misliti, konverzirati sa samim sobom. Tako bi on istodobno bio svoj ja i ti, a to može stoga jer mu je predmet rod, a ne samo njegova individualnost.¹³ »Čovjek nije ništa bez svoga predmeta.«¹⁴ A čovjeku je predmet njegov rod, njegov bit.

Čovjek svoje prednosti pred životinjom, napose svoje sposobnosti za znanje, može pretvoriti u nedostatke. Tako je čovjekova bit i osnova i predmet religije. Naime, čovjek ima svijest o beskonačnom, a to znači o svojoj beskonačnoj biti. Prema našem autoru, svijest u pravom smislu je neodvojiva od beskonačnog. Ograničena svijest za Feuerbacha i nije svijest. Svijest je za njega svijest o beskonačnosti, ali istodobno o beskonačnosti svijesti. Dakle, valja dobro razumjeti ovo Feuerbachovo shvaćanje.

Svijest o beskonačnom nije kao savjest o nečem drugom beskonačnom nego upravo o beskonačnosti svijesti. Svijest se može odvojiti od beskonačnog. Predmet svijesti onoga koji je svjestan jest beskonačnost njegove biti.¹⁵ Tu beskonačnu bit u njezinoj punoj beskonačnosti ne posjeduje pojedinac, nego zajednica čovjeka s drugim ljudima. Naime, »predmet na koji se subjekt odnosi bitno i nužno nije ništa drugo doli vlastita, ali predmetna bit toga subjekta. Ako je isti zajednički predmet mnogim po rodu jednakima a po vrsti različitim individuama, onda je on barem tako, kako je tim individuama objekt prema njihovoj različitosti, njihova vlastita ali predmetna bit.«¹⁶

11 »Wo Bewußtsein, da ist Fähigkeit zur Wissenschaft. Die Wissenschaft ist das Bewußtsein der Gattung.« Isto, str. 1.

12 Im Leben verkehren wir mit Individuen, in der Wissenschaft mit Gattungen.« Isto, str. 1–2.

13 To ni prema Feuerbachu ne znači da čovjek zaista može bez drugih ljudi. Čak ne može ni nastati bez njih.

14 »Der Mensch ist nichts ohne Gegenstand.« *Das Wesen des Christenthums*, str. 5.

15 Usp. sljedeći tekst: »Bewußtsein im strengen oder eigentlichen Sinne und Bewußtsein des Unendlichen ist untrennbar; beschränktes Bewußtsein ist kein Bewußtsein; das Bewußtsein ist wesentlich allumfassender, unendlicher Natur. Das Bewußtsein des Unendlichen ist nichts Anderes als das Bewußtsein von Unendlichkeit des Bewußtseins. Oder: im Bewußtsein des Unendlichen ist dem Bewußten die Unendlichkeit des eigenen Wesens Gegenstand.« *Das Wesen des Christenthums*, str. 2–3.

16 »Aber der Gegenstand, auf welchen sich ein Subject wesentlich, notwendig bezieht, ist nichts Anderes, als das eigene, aber gegenständliche Wesen dieses Subjects. Ist derselbe ein mehreren der Gattung nach gleichen, der Art nach aber unterschiedenen Individuen gemeinschaftlicher Gegen-

Da bi to slikovito rastumačio, Feuerbach se poslužio slikom Sunca i planeta. Svaki se planet različito odnosi prema Suncu. Pa tako svaki planet nekako ima svoje Sunce, Sunce kakvo ga zasniva planet svojim položajem i udaljenošću. Kako Sunce na Merкуру nije isto takovo kakovo je na primjer na Saturnu i na Zemlji, tako svaki planet u svom Suncu ima ogledalo svoje vlastite biti.

Tako je i čovjek po predmetu svjestan sebe sama. »Svijest o predmetu je čovjekova samosvijest. Po predmetu spoznaješ čovjeka; na njemu ti se pokazuje njegova bit: predmet je njegova objavljena bit, njegovo istinsko, objektivno Ja.«¹⁷ A to vrijedi i za duhovne i osjetilne predmete. Zapravo su i najudaljeniji predmeti objave ljudske biti. Da on vidi i mjesec i zvijezde tako kako ih vidi, svjedočanstvo je to opet o njegovoj biti.

Čovjek se svojim pogledom uzdiže iznad Zemlje te je okrenut i prema onom najudaljenijem. Jedini on ima čiste intelektualne radosti. Tako su već prvi filozofi istraživali nebo koliko im je to bilo moguće, a da za to nisu imali neposredne materijalne koristi.¹⁸ Čak su zbog toga imali i neprimjeka. Dovoljno se sjetiti anegdote o Talesu koji je ispao smiješan pred Tračankom koja ga je ulovila u nespretnosti hodanja po zemlji dok je promatrao zvijezde.¹⁹ Time se je pokazalo da čovjek nije samo za djelovanje nego i za promatranje, a to nešto govori i o ljudskoj biti. Ona se razotkriva po svom predmetu. Čovjek je promatrač, motritelj, te je tako sposoban baviti se znanošću radi nje same.²⁰

Potvrđujući bilo koji predmet, mi potvrđujemo i sami sebe. Tako bi se moglo reći: »Razum je vidokrug jednog bića. Kako daleko vidiš, tako daleko se prostire tvoje biće.«²¹ Određenja koja čovjek daje drugim bićima uvijek su određenja stvorena njegovom vlastitom biti. Tim određenjima on opredmećuje i sebe sama. Čovjek naime ne može preko svoje biti.²² On ne može apstrahirati od svoga roda i od svoje biti.

Životinja je skućena svojim instinktima i nagonima, a čovjek se uzdiže iznad svoje vezanosti za prirodu te on nije samo partikularno biće, nego postaje po svom rodu neograničeno, univerzalno i slobodno biće. Pojedinaac ne posjeduje univerzalnost ni kao moralno ni kao misleće biće. On posjeduje sveznanje, svudašnjost i univerzalnost samo kao rodno ili generičko biće.

stand, so ist er wenigstens so, wie er diesen Individuen je nach ihrer Verschiedenheit Object ist, ihr eigenes, aber gegenständliches Wesen.« *Das Wesen des Christenthums*, str. 5.

17 »An dem Gegenstande wird daher der Mensch seiner selbst bewußt: das Bewußtsein des Gegenstands ist das Selbstbewußtsein des Menschen. Aus dem Gegenstande erkennst Du den Menschen; an ihm erscheint Dir sein Wesen: der Gegenstand ist sein offenes Wesen, sein wahres, objektives Ich.« *Das Wesen des Christenthums*, str. 6.

18 Tu se nekako pokazuje ona misao iz prve knjige Aristotelove Metafizike da je najveća mudrost slobodna znanost jer je ona radi nje same, a ne radi nečega drugoga.

19 Usp. H. Diels, *Predsokratovci*

20 Usporedi, Aristotel, *Met. I.*

21 »Der Verstand ist der Gesichtskreis eines Wesens. So weit Du siehst, so weit erstreckt sich Dein Wesen und umgekehrt.« *Das Wesen des Christenthums*, str. 10.

22 Usp. *Das Wesen des Christenthums*, str. 14.

Pojedinac ne može znati sve, ali svi ljudi, moglo bi se reći, to mogu. Kako se može zbiti, nije jasno. Ali tako se u Feuerbacha razotkriva čovjekova bit kao rodno ili generičko biće, biće neograničeno na neku individualnost. Tu neograničenost religija je pripisivala Bogu i tako ono čovjekovo otuđi. Antropologija i teologija moraju zamijeniti mjesta.

2. Bit religije

Feuerbach želi istražiti samu bit religije. Želi znati što ona jest i ako mu to uspije, onda će se religija pokazati u svojoj golotinji i iluzornosti. Budući da se čovjekova bit razotkriva svojim predmetom, tako valja ispitati i predmet religije te vidjeti u kojem je ona odnosu s čovjekovom biti. Što je taj predmet i kako se čovjek odnosi prema njemu?

Najprije valja zamijetiti da se u Feuerbacha prema osjetilnom predmetu postavljamo tako da razlikujemo svijest o njemu od samosvijesti. U religioznom pak predmetu poklapaju se svijest i sebesvijest.²³ »Osjetilni predmet je izvan čovjeka, a religiozni je u njemu, najnutarniji, — stoga ga taj predmet ne napušta kao što ga ne napušta ni sebesvijest, njegova svijest, — jedan intimni, da, od svih predmeta najintimniji, najbliži predmet.«²⁴ Osjetilni predmet je ravnodušan i neovisan o uvjerenju, a »predmet religije je izabrani predmet: izvanredno, prvo, najveće biće, on pretpostavlja kritički sud, razliku između božanskog i nebožanskog, vrijednog štovanja i ne vrijednog štovanja. Stoga ovdje vrijedi bez ikakvog ograničenja rečenica: predmet čovjeka nije ništa drugo do njegova sama predmetna bit.«²⁵ Iz toga Feuerbach izvodi zaključak da je čovjekov bog onakav kako čovjek misli i kako je nastrojen te da čovjekov bog ima toliko vrijednosti koliko ima i čovjek i ništa više. Sada bismo mogli navesti jednu od najpoznatijih Feuerbachovih rečenica koja bi se mogla uzeti kao sažetak njegova nauka o religiji ili o shvaćanju boga: »Svijest o bogu je čovjekova sebesvijest, spoznaja o bogu je čovjekova samospoznaja.«²⁶

23 Usp. »Im Verhältnis zu den sinnlichen Gegenständen ist das Bewußtsein des Gegenstandes wohl unterscheidbar vom Selbstbewußtsein: aber bei dem religiösen Gegenstand fällt das Bewußtsein mit dem Selbstbewußtsein unmittelbar zusammen.« *Das Wesen des Christenthums*, str. 15.

24 »Der sinnliche Gegenstand ist außer dem Menschen da, der religiöse in ihm, ein selbst innerlicher, — darum ein Gegenstand, der ihn ebensowenig verläßt, wie ihn sein Selbstbewußtsein, sein Gewissen verläßt, — ein intimer, ja der allerintimste, der allernächste Gegenstand.« *Das Wesen des Christenthums*, str. 15.

25 Der sinnliche Gegenstand ist an sich ein gleichgültiger, unabhängig von der Gesinnung, von der Urteilskraft; der Gegenstand der Religion aber ist ein auserlesener Gegenstand: das vorzüglichste, das erste, das höchste Wesen; er setzt wesentlich ein kritisches Urtheil voraus, den Unterschied zwischen dem Göttlichen und Nichtgöttlichen, dem Anbetungswürdigen und Nichtanbetungswürdigen.« *Das Wesen des Christenthums*, str. 15.

26 »Das Bewußtsein Gottes ist das Selbstbewußtsein des Menschen, die Erkenntniss Gottes, die Selbsterkenntniss des Menschen.« *Das Wesen des Christenthums*, str. 15.

Tako je Bog sveden na boga, a bog na čovjeka. Po čovjeku možeš prepoznati njegova boga, a po čovjekovu bogu čovjeka. Oboje je jedno — Beides ist eins. Ono što je čovjeku bog, to je njegov duh, njegova duša; što je čovjeku duh, njegova duša, njegovo srce, to je njegov bog. U bogu se objavljuje ono najnutarnije čovjekovo, njime je izrečeno ono čovjekovo sebstvo (Selbst). Tako je religija »svečano otkrivanje čovjekova skrivenog blaga, priznanje njegovih najnutarnijih misli, javno priznavanje njegovih ljubavnih tajni«.²⁷

Dalje nam tumači Feuerbach u čemu je bit religije i na čemu se ona zasniva. Najprije, valja to još jedanput ponoviti, a u ponavljanju sigurno nećemo nadmašiti našeg autora, za njega je svijest o Bogu zapravo čovjekova sebesvijest, ali religiozan čovjek toga nije direktno svjestan. Nije svjestan da je svijest o bogu zapravo sebesvijest njegove biti. Upravo nedostatak te svijesti zasniva svojstvenu ili osobitu bit religije.

Religija ima i pozitivnu ulogu jer je ona prva i indirektna čovjekova samosvijest. Tako se ona uvijek javlja prije filozofije. Ona je niži stupanj samosvijesti, slično kao i kod Comptea gdje je ona prvi od tri stadija razvoja pojedinca i čovječanstva (teološki, metafizički, pozitivni). A i sam je Feuerbach, kako smo rekli, najprije bio religiozan, a onda se dao na studiranje filozofije, odnosno religije pod filozofskim vidikom ili dobrim dijelom pod psihološkim vidikom. Naime, on je izrekao tako puno tvrdnji da ih nije mogao lako opravdati filozofski i metafizički pa je pribjegavao psihološkim zakonitostima.

Religija, dakle, nije čovjeku nešto tuđe, nego se čovjek sam sebi otuđuje u njoj. Ali mogućnost toga otuđivanja se sastoji u tome da čovjek postaje svjestan svoje biti, ali samo indirektno. Čovjek najprije postavlja svoju bit izvan sebe prije nego li je spozna i nađe u sebi. Zato mu je njegova vlastita bit postavljena nasuprot kao predmet zapravo kao neka druga bit. Zato je religija dječja stvar u tome smislu što i dijete sebe postavlja kao predmet, kao da je ono neki drugi čovjek.

Feuerbach si je uzeo za zadaću da pokaže da je protivnost između božanskog i ljudskog iluzorna. On tu protivnost vidi kao protivnost između ljudske biti i ljudskog individuama te smatra da je sadržaj religije, barem onaj kršćanski, posve ljudski.

»Religija, barem ona kršćanska, nije ništa dugo nego odnošenje čovjeka prema samom sebi, ili točnije: prema svojoj biti, ali odnošenje prema svojoj biti kao prema jednoj drugoj biti. Božja bit nije ništa drugo nego ljudska bit ili bolje: čovjekova bit, odvojena od okova individualnog, to jest stvarnog, tjelesnog čovjeka, opredmećena, to jest gledana i štovana kao druga, od njega različita, vlastita bit.«²⁸ Dosljedno tomu, sva su određenja božanske biti zapravo određenja ljudske biti.

27 »... die Religion die feierliche Enthüllung der verborgenen Schätze des Menschen, das Eingeständnis seiner innersten Gedanken, das öffentliche Bekenntnis seiner Liebesgeheimnisse.« *Das Wesen des Christenthums*, str. 15.

28 »Die Religion, wenigstens die christliche, ist das Verhalten des Menschen zu sich selbst, oder richtiger: zu seinem Wesen, aber das Verhalten zu seinem Wesen als zu einem anderen Wesen. Das göttliche Wesen ist nichts Anderes als das menschliche Wesen oder besser: das Wesen des Men-

Naime, čovjek ne može nikako znati je li Bog nešto drugo o sebi i za sebe od onoga što je za mene. Tu Feuerbach ne vidi mogućnost da se uspoređuje bog za mene i bog o sebi jer nam se on ne pojavljuje kao predmet koji bismo mogli usporediti s našim poimanjem. To se može dogoditi samo tamo gdje se predmet pojavi drukčiji nego se inače javlja, a ne tamo gdje se on prema mojoj apsolutnoj mjeri javlja i mora javiti. U onom razlikovanju boga za mene, i po sebi, čovjek prelazi preko sebe, To jest »preko svoje biti, preko svoje apsolutne mjere, ali to prelaženje je samo iluzija.«²⁹

Može predodžba, doduše, biti subjektivna, takva da se uz nju ne veže rod. Ali ako ona odgovara mjeri roda (čovjek je biće roda, generičko biće), tada prema Feuerbachu otpada razlika između onoga što je o sebi i što je za mene jer je ta predodžba sama apsolutna.³⁰ Zato je »mjera roda apsolutna mjera, zakon i kriterij čovjeka.«³¹

Feuerbach prigovara religiji da ona ima uvjerenje da su njezine predodžbe i određenja koja pridaje bogu takva da bi ih svaki realan čovjek morao imati. Tako su nužne predodžbe ljudske naravi i objektivne, bogu odgovarajuće predodžbe. Zato su svakoj religiji bogovi drugih religija samo predodžbe o bogu, svaka drži da ima pravu predodžbu. »Religija se zadovoljava samo čitavim, bezuvjetnim bogom; ona ne želi smu pojavu Boga; ona želi boga samoga, boga osobno.«³² Zato religija ne smije napustiti božje biće jer će tako napustiti samu sebe. Eto, zato, misli Feuerbach, religija ne prihvaća razliku između predmeta i predodžbe, između boga o sebi i boga za mene. To bi bio skepticizam koji je veliki neprijatelj religija.

Tako zapravo religiozan čovjek ostaje nerefleksan, izgubljen u predodžbi sebe kao nečega drugoga. Težeći za cjelovitim bogom, izgubio je svoju cjelovitost. Zapeo je u podijeljenosti ili razadijeljenosti dječjeg stadija razvoja i nije prepoznao svoju bit u onom najboljem što je znao predočiti. Bog je bit čovjeka promotrena kao najviša istina.

Bog je za Feuerbacha odijeljena i izdvojena najsubjektivnija, najvlastitija bit čovjekova. Čovjek ne može sam po sebi raditi, sve dolazi od boga. Svako dobro dolazi od boga. Ali, što je bog subjektivniji, što je ljudskiji, tim više se otuđuje čovjek svojem subjektivitetu i svojoj ljudskosti, »jer je bog po sebi i za sebe njegovo otuđeno sebstvo, ali koje si on opet prisvaja.«³³

schen, abgesondert von den Schranken des individuellen, d. h. wirklichen, leiblichen Menschen, vergegenständlicht, d. h. angeschaut und verehrt als ein anderes, von ihm unterschiedenes eigenes Wesen — alle Bestimmungen des göttlichen Wesen sind darum Bestimmungen des menschlichen Wesens.« *Das Wesen des Christenthums*, str. 17.

29 »In jener Unterscheidung setzt sich der Mensch über sich selbst, d. h. über sein Wesen, sein absolutes Maass hinweg, aber diese Hinwegsetzung ist nur eine Illusion.« *Das Wesen des Christenthums*, str. 20.

30 Usp. *Das Wesen des Christenthums*, str. 20.

31 »Das Maass der Gattung ist das absolute Maass, Gesetz und Kriterium des Menschen.« Isto.

32 »Die Religion begnügt sich nur mit einem ganzen, rückhaltslosen Gott; sie will nicht eine blosser Erscheinung von Gott; sie will Gott selbst, Gott in Person.« *Das Wesen des Christenthums*, str. 20.

33 Usp. »... weil Gott an und für sich sein entäußertes Selbst ist, welches er aber doch zugleich sich wieder aneignet.« *Das Wesen des Christenthums*, str. 38.

To se daje iskazati slikom kako kroz arterije krv ide do u najdalje ekstremitete, a venozna djelatnost je vraća. I kako se život sastoji u neprestanoj sistoli i dajastoli, tako se prema našem autoru zbiva i religija. »U religioznoj sistoli čovjek izbacuje svoju vlastitu bit izvan sebe, on istjeruje i odbacuje samo sebe; u religioznoj dija-stoli on preuzima natrag u svoje srce onu svoju odbačenu bit.«³⁴ Na početku toga procesa čovjek sve stavlja izvan sebe, recimo tako, u božje ruke, a kasnije sve više oduzima bogu, a pripisuje sebi. Kako je to moguće i na čemu se temelji mišljenje onoga najsavršenijega, valja promotriti u sljedećem odjeljku.

3. Bog kao biće razuma

Polazeći od pretpostavke da je religija podvajanje čovjeka sa samim sobom (*Entzweiung des Menschen mit sich selbst*), Feuerbach tumači kako je to podvajanje moguće. Čovjek zamišlja sebi boga tako da mu on postaje kao suprotstavljeno biće. »Bog nije ono što je čovjek — čovjek nije ono što je bog. Bog je beskonačno, čovjek konačno biće; bog je savršen, čovjek nesavršen; bog je vječan, čovjek vremenit; bog svemoguć, čovjek nemoćan; bog svet, čovjek grešan. Bog i čovjek su ekstremi: bog je naprosto pozitivan, skup svih realiteta, čovjek naprosto negativan, skup sve ništavnosti.«³⁵ Budući da čovjek u religiji opredmećuje svoju vlastitu bit, Feuerbach želi pokazati da je ta suprotnost boga i čovjeka u religiji zapravo dvojstvo čovjeka sa svojom vlastitom biti, a ne dvojstvo boga i čovjeka.

Feuerbachova argumentacija polazi odatle da ne bi bilo dvojstva kada bi bog zaista bio drugo, zasebno biće. Naime, to drugo biće i njegova savršenost se čovjeka ne bi ticala, tvrdi naš autor. Čisto pojmovnom analizom on dolazi do zaključka da podvojenost postoji samo među bićima koja su se međusobno razdvojila, a trebaju biti jedno, a to znači da i mogu biti jedno. Ako to mogu, onda su oni bitno i istinski jedno. Ne bi čovjek ni osjećao podvojenost da mu ne pripada ono što doživljava kao drugo.

U čemu se sastoji bit boga? On može biti jedino inteligencija — razum ili um, to jest on može biti jedino popredmećena bit razuma. O bogu kao »čovjekovu ekstremu« Feuerbach kaže: »Čisto, savršeno, bez nedostatka božansko biće jest samosvijest razuma, svijest razuma o svojoj vlastitoj savršenosti.«³⁶ To dakle nije neko drugo biće, nego je sam razum u svojoj čistoj formi sebe proglasio personificiranim bićem. A razum po sebi je ravnodušan, neutralan, nepodmitljiv, hladan i lišen afekata, te on može objektivno prosuđivati brinući se za ono opće, a ne za pojedinačno kao što se brine srce. Tu se sukobljavaju razumski bog i srce ili pojedinačni osjećajni čovjek.

34 Isto.

35 Usp. isto, str. 41.

36 »Das reine, vollkommene, mangellose göttliche Wesen ist das Selbstbewußtsein des Verstandes, das Bewußtsein des Verstandes von seiner eigenen Vollkommenheit.« *Das Wesen des Christentums*, str. 42.

Razum ima mjeru za sve, ima zakon, nužnosti, pravila. Tako samo razumom čovjek upada u proturječje s onim najvrjednijim ljudskim. On nam pokazuje ne samo pogrješke drugih, pa i dragih, nego i naše vlastite. »Razum je prava sposobnost roda; srce zastupa posebne interese, individue, razum opće interese; on je nadljudski, to jest: nadosobna i neosobna sila ili bitnost u čovjeku.«³⁷

Glede boga Feuerbach misli da je njega zapravo stvorio razum tako što je ono beskonačno, neljudsko, nematerijalno i neosjetilno, koje je samo predmet mišljenja do kojega se došlo apstrakcijom i negacijom (via negationis) proglasio bogom. Čovjek je ono što jest sa svojim duhom koji ga prosvjetljuje, sa svojim razumom i inteligencijom po kojoj je svjestan sebe. Svaki je drugi duh prema tome utvara i fantazija.

Do pomišljanja boga se dolazi zato što čovjek nije istražio tajnu svoga mišljenja i tajnu bit samosvijesti. Budući da i u ljudskoj samosvijesti ima zagonetka nad zagonetkama i neshvatljivosti, čovjek ju je proglasio tajnom božjom, a to je zapravo ljudska tajna. Bog je tako (kao samo mišljen i umu predmetno biće) »um predmetan sebi«.³⁸

Um se zapravo tek onda ostvaruje kao um kada misli ono najviše što se može misliti. U misli o najvišem biću se postavlja najviša bit uma. Čovjek je u svom mišljenju nemiran dok ne dosegne mišljenja najvećega (quo nihil majus cogitari potest). Drugim riječima, um tek onda pravo misli, tek je on onda mišljenje kad misli boga.³⁹ A mišljenje boga nije ništa drugo doli razlaganje mogućnosti razuma i uma. Najviši stupanj mišljenja je tek pravo mišljenje.

Čovjek dakle ima potrebu misliti to najveće biće kako bi mišljenje došlo do svoje punine, ali sada, prema Feuerbachu, upada u zamku. Naime, svakoj našoj osjetilnoj predodžbi mi tražimo predmet, pa tako onda i umskom predmetu tražimo neko odgovarajuće biće.

Feuerbach misli da je tu na djelu uhvatio krivotvoritelja. Naime, za njega je razum ono najveće biće koje zapravo prizna samo boga koji se podvrgao razumu. Čak ni njegova svemoćnost nije iznad razuma, bog ne može učiniti ništa što bi se protivilo razumu. Tako se bog mora podvrgnuti razumu koji sve kontrolira. Zato je biće mišljeno bez svakoga ograničenja zapravo razum. Zato kako misliš boga, tako uopće misliš i mjera tvoga boga je mjera tvoga razuma. Bog predstavlja bit

37 »Der Verstand ist das eigentliche Gattungsvermögen; das Herz vertritt die besonderen Angelegenheiten, die Individuen, der Verstand die allgemeinen Angelegenheit; er ist die übermenschliche, das heißt: die über— und unpersönliche Kraft oder Wesenheit im Menschen.« *Das Wesen des Christenthums*, str. 43.

38 Usp. »Gott als Gott, — als ein nur denkbare, nur der Vernunft gegenständliches Wesen — ist also nichts Anderes, als die sich gegenständliche Vernunft.« *Das Wesen des Christenthums*, str. 45.

39 »Nur wo Du Gott denkst, denkst Du, rigoros gesprochen; erst Gott ist die verwirklichte, die erfüllte, die erschöpfte Denkkraft. Erst indem Du Gott denkst, denkst du also die Vernunft, wie sie in Wahrheit ist, ob Du Dir gleich wieder dieses Wesen als ein von der Vernunft unterschiedenes vermittelst der Einbildungskraft vorstellst, weil Du als ein sinnliches Wesen gewohnt bist, stets den Gegenstand der Anschauung, den wirklichen Gegenstand von der Vorstellung desselben zu unterscheiden.« *Das Wesen des Christenthums*, str. 45–46.

razuma. »Što ti potvrđuješ, što popredmećuješ dakle u bogu? Tvoj vlastiti razum. Bog je tvoj najviši pojam, a razum je tvoja najveća mogućnost mišljenja. Bog je 'ukupnost sve realnosti', to jest ukupnost svih istina razuma. Ono što bitno spoznajem u razumu, postavljam u boga kao postojeće: Bog je ono što razum misli kao najveće.«⁴⁰ Tako je bog postao najrealnije biće (ens realissimum) stare ontoteologije, tvrdi Feuerbach i pritom citira Kanta, a ne možemo se oteti dojmu da je pod njegovim utjecajem i smislio svoju teoriju — jer prema Kantu um ima potrebu misliti boga sa svim njegovim atributima iako ne može dokazati da on postoji.

Razum je sam sebi svrha i predmet pa je samostalan i neovisan. Onaj tko misli, slobodan je i samostalan te se neće dati zavesti, upotrijebiti ni zloupotrijebiti. Zato je misaona djelatnost našem autoru samodjelatnost te u činu mišljenja ne ovisimo ni o kakvom drugom biću. A bitna je za razum njegova svijest o jedinstvu i univerzalnosti. To se sve opet odnosi na mišljenje o bogu jer jedinstvo razuma jest jedinstvo božje. Jedinstvo leži u samom pojmu razum i zato on sebi ne može zamisliti dva boga, dvije beskonačne supstancije, kao ni dva najveća bića, a to je istoznačno s time da razum ne može proturječiti sam sebi. Ne može se on odreći svoje vlastite biti, ne može se podijeliti i umnožiti.

Jednom riječju, ono što se pripisuje bogu zapravo je razum u svojoj neograničenosti, jedinstvu i neproturječnosti. Razum je ono najveće, a ne bog, ili, bog je ono što je najveće, a to je razum.

Zaključne misli

Priča o ideji »bog« u ljudskom mišljenju posebno se zaoštrila od Descartesova pronalaska da on ima barem jednu ideju koju nije dobio iz izvanjskog osjetilnog svijeta, a nije ju ni sam mogao stvoriti. Naime, ona sadrži toliko realiteta u sebi da je Descartes kao kontingentno biće nije mogao stvoriti. Ne samo da on nije imao neku izvanjsku paradigmu prema kojoj bi je stvorio, nego je ona sadržavala više realiteta nego što čovjek Descartes u sebi ima. Kako nitko ne može dati ono što nema, tako ni on nije mogao stvoriti takvu ideju. Zaključio je da mu je urođena.⁴¹ Tu se dogodilo nešto što će imati veliki utjecaj na sudbinu shvaćanja Boga u europskoj metafizici novoga vijeka.

Valja ovdje spomenuti i Kantovo poimanje Boga kao umskog ideala bez nedostatka (ens realissimum, ens entium, ens originarium).⁴² Ljudski um nužno pravi

40 »Was bejahst Du, was vergegenständlichst Du also in Gott? Deinen eigenen Verstand. Gott ist Dein höchster Begriff und Verstand, Dein höchstes Denkvermögen. Gott ist der 'Inbegriff aller Realitäten', d. h. der Inbegriff aller Verstandeswahrheiten. Was ich im Verstande als wesentlich erkenne, setze ich in Gott als seiend: Gott ist, was der Verstand als Höchste denkt.« *Das Wesen des Christenthums*, str. 47–48.

41 Usp. R. Descartes, *Meditationes*.

42 Usp. *Kritika čistog uma*: (napose kritiku dokaza za Božje postojanje, kao i kritiku mogućnosti svake racionalne teologije).

ideju »bog« koja završava i kruni ljudsku spoznaju te istodobno ima i heurističku ulogu.

Razlika između Kantova i Descartesova shvaćanja je veoma velika iako je i kod jednoga i kod drugoga Bog sveden na ideju. Ako se apstrahira od postulata praktičnog uma, ideju »bog« u Kanta um proizvodi jer mu ona treba, a da ne zna postoji li ono što je njome mišljeno. Iz te ideje se ne može izvoditi Božje postojanje. Descartes je to činio jer mu je bilo potrebno naći put do zbilje takozvanog izvanjskog svijeta. Naime, već se u ideji »bog« očitivalo to da ima još nešto osim onoga sumnjača koji zna samo jedno: Cogito, ergo sum.

Ni Descartes ni Kant se nisu htjeli odreći Boga. Jedan je zaključivao o njemu iz uzročnosti ideje, a drugi je postulirao njegovo postojanje na temelju bezuvjetne činjenice morala.

I naš autor, filozof, bivši student teologije Andreas Feuerbach ima ne samo ideju »bog« nego je bio i religiozan i veoma je puno vremena utrošio čitajući Bibliju, pa čak i učeći hebrejski da bi je bolje razumio. Mogli bismo reći nefilozofskim riječima da se kasnije on čitavim svojim bićem pobunio protiv onoga u što je prije vjerovao te je upotrijebio svoju veliku marljivost i ponešto oštromnosti da proglasi iluzijom ono od čega je u mladosti živio.

On je odbacio boga ukoliko bi on bio kao neko drugo biće. Naime takav se, prema njegovu mišljenju, čovjeka uopće ne bi ticao. Čovjeka se tiče samo ono što mu nedostaje, a to je upravo ono što je on otuđio od sebe proglašivši ga zasebnim bićem prema kojemu se onda čovjek podanički odnosi.

Takvo shvaćanje Boga je zapravo glavna pogreška u Feuerbacha. Bog se i ne može shvaćati kao nešto posve drugo s čime čovjek i sveukupna ostala zbilja ne bi imala nikakva kontakta, kao što se ne može Boga pojmiti kao istovjetnost sa sveukupnom zbiljom u panteističkom smislu. I deizam i panteizam su daleko od onog shvaćanja koje se naučava u teizmu, a to znači da je Bog istodobno i imanentan i transcendentan te je tako, iako posve drukčiji, istodobno prisutan u svemu što postoji.

Tako Bog nije čovjeku drugo naprosto nego mu je, koliko god najudaljeniji od svega što postoji, istodobno i najbliži. To je moguće upravo zato što je Bog posve drukčiji te mu mi kao bića nismo nikakva konkurencija u smislu Ja ili On. Mi nje-mu niti smetamo niti ga pod bilo kojim vidikom ugrožavamo.

Druga važna ili temeljna Feuerbachova zabluda je što je ljudski razum proglašio beskonačnim jer on misli beskonačno biće, pa makar na negativan način (via negationis). Daljnje je pitanje što razum zaista misli ako misli samo sebe. Koji je sadržaj njegova objekta? Feuerbach nam može odgovoriti da su to pojmovi. Što ti pojmovi poimaju? Oni poimaju sami sebe. Oni su pojmovi razuma i koliko razum ili um misle ono najviše, toliko je on ono najviše ili beskrajno. Nije li upravo to ona iluzija o kojoj je Feuerbach govorio? Iluzornost beskrajna uma koji misli ono naj-savršenije, koje je samo pomišljano a ne realno. Jer razum je mogućnost spoznaje, a nije konstrukcija nekih objekata koji ne postoje.

Mogli bismo reći da je ovdje izvrnut ontologijski dokaz, naravno mišljen prema Kantovoj kritici. Kant je tvrdio da se iz poimanja najvišeg realiteta ne može zak-

ljučiti njegovo postojanje, a Feuerbach pak želi iz pomišljanja najvećeg bića zaključiti o beskrajnosti ljudskog uma. Ljudski um nikada nije beskrajan, nego se eventualno može odnositi prema beskraju i biti tim odnosom, ali pritom ne može raspolagati tajnom bitka po miloj volji. Ta mi o Bogu nemamo adekvatan pojam, nego samo indirektan i analogan.

Premda Feuerbach na nekim mjestima govori o tajni spoznaje, razuma i ostaloga, ipak on zauzima takve stavove koji ne ostavljaju sumnje u jasnoću i sigurnost njegovih iskaza, tako da je očito da on u njima zaboravlja na tajnu i zagonetnost bitka. Previše je u njega jasnoće, sigurnosti i odrješitosti, a da se ne bi izgubilo i zakrilo ono na čemu počiva sve što postoji.

Ako je pojedinac sa svojim božanskim razumom posve osposobljen da sve prosuđuje, teško će proći upravo pojedinci koji će se međusobno zaratiti kada uvide svoju snagu, a ne budu se slagali jedni s dugima. Uvijek su stradali ljudi kada su se zaratili bogovi. Povijest je pokazala da su takve teorije nanijele mnogo štete upravo čovjeku pojedincu za kojega su se zalagale. To su zapravo bile medvjede usluge.

Isto tako nije manje opasna ni teorija koja beskrajnost pripisuje rodu. Tada će pojedinac opet stradati jer će se netko postaviti na mjesto roda te započeti borbu protiv pojedinaca koji se neće uklopiti u njegovu koncepciju.

Ne možemo se oteti dojmu da se Feuerbachova borba protiv religije nije u prvom redu oslanjala na filozofske argumente, nego je tražila filozofske argumente da opravda stavove koje je mladi Feuerbach iz njemu nesvjesnih ili podsvjesnih razloga donio. Je li slab odnos prema zemaljskom ocu proizvelo odbijanje i onoga nebeskoga, ostat će tajna, ali za tu tvrdnju ima prilično indicija. Neki problemi su stari toliko koliko su stari i ljudi.

LUDWIG A. FEUERBACH'S CRITIQUE OF RELIGION — A CLARITY WHICH OVERLOOKS THE MYSTERY OF BEING

Nikola STANKOVIĆ

Summary

The purposes of this article is to delve into Feuerbach's understanding of religion and his critique of religion by looking into the texts which played a large part in shaping his attitudes and which brought him most of his success as a writer. We will be looking at excerpts from the book »The Essence of Christianity« (Das Wesen des Christentums), dealing with three concepts: man, religion and God. Man's relationship to God is as diverse as is human kind. Man's relationship to a personal and transcendent God is real and personal: not to an abstract product of the mind or to the mind as its own object. Although he recognizes that knowledge and reason are unknowable in themselves, Feuerbach deals with them as though they were knowable.